

Олег Хома (Вінниця)

### ПРОБЛЕМА СТАТІ В ЗАХІДНІЙ ФІЛОСОФІЇ ХІХ СТОЛІТТЯ

Аналітичні матеріали підготовано за джерелом:

**Женев'єва Фрес**

*Жінки та їхня історія*

(**Fraisse G.** *Les femmes et leur histoire.* – Paris: Gallimard, coll. «Folio-histoire», 1998, 616 р. Надалі після кожного посилання на реферований текст в прямокутних дужках зазначається номер відповідної сторінки, наприклад [р. 10].)

---

Ж. Фрес, відома французька дослідниця становища жінки в західній цивілізації й жіночого руху, фахово займається проблемами філософії та історії. Вона є автором декількох монографій, окрім рецензованої нами:

*Femmes toutes mains. Essai sur le service domestique.* – Paris: Le Seuil, 1979.

*Clémence Royer, philosophe et femme de sciences (1830–1902).* – Paris: La Découverte, 1985.

*Muse de la raison, Démocratie et exclusion des femmes en France.* – Paris: Alinea, 1989; 2<sup>e</sup> éd. Folio-Gallimard, 1995.

*La Raison des femmes.* – Paris: Plon, 1992.

*La différence des sexes.* – Paris: PUF, 1996.

Ж. Фрес, у співпраці з Монікою Даві-Менар, видала колективне дослідження *L'expérience du savoir et la différence des sexes.* – Paris: L'Harmattan, 1991, а також брала участь у редагуванні одного з томів керованого знаними істориками Жоржем Дюбі й Мішелем Перо багатотомного дослідження, присвяченого історії жінки на Заході (*Histoire des femmes en Occident.* – Paris: Plon, t. IV<sup>e</sup>: XIX siècle, 1991). Ж. Фрес була також упорядником і коментатором вельми цінного, зокрема для істориків модерної філософії, видання – збірки текстів, написаних жінками доби Великої французької революції (М.-А. Гакон-Дюфур, О. де Гуж, К. де Сальм, А. Клеман-Емері, Ф. Рауль): *Opinions de femmes de la vieille au lendemain de la révolution française.* – Paris: Côté-Femmes, 1989.

В цьому числі часопису ми починаємо реферативний огляд другої Частини першого Розділу книги *Жінки та їхня історія*, присвяченого проблематиці рівності статей в філософії XIX століття (р. 65–121); нижче наводиться огляд перших двох параграфів (рр. 65–92), огляд двох останніх (рр. 92–121) міститиметься в наступному числі нашого часопису.

Предметом книги в цілому є специфіка того наукового підходу, який дав би можливість адекватно відтворити історію жінок в західній цивілізації. Ж. Фрес зазначає, що така історія не може бути написаною лише за допомогою традиційних методів історичної науки, вони повинна враховувати не лише традиційну опозицію між реальним і його уприсутненням (*représentation*), але, безумовно, й історичний зміст відмінності статей, спосіб, у який філософи мислять останню, прийоми, за допомогою яких, з урахуванням цієї відмінності, вибудовується дійсний політичний лад. Отже, написати історію жінок означає охопити в межах одного дослідження як відповідні філософські системи, так і масив емпіричних історичних даних (від доби Великої французької Революції до внесення у конституції статті про рівність статей).

Реферативний огляд Розділу 1 першої Частини цієї книги див. *Sententiae IV* (2001, № 2), С. 202–214).

---

---

## Частина I. РІВНІСТЬ СТАТЕЙ

### Розділ 2. Статі й філософія XIX століття

Філософський дискурс про жінок і рівність статей за необхідністю перебуває на перетині історії – йдеться про політичний розрив, економічну мутацію модерної епохи – і вічного характеру філософських питань про дуальність тіла й духу, розрізнення між природою і цивілізацією, рівновагу між приватним і публічним. Ці стародавні і традиційні питання в XIX столітті набувають особливої специфіки під пером філософів, чия творчість припала на період між останніми роками життя Канта і першими творами Фрейда. Саме в XIX столітті людство було осягнене в його історії, причому подвійним чином: через революційне перетворення і через ідею становлення людського роду. Стародавні структури, що пов'язували людину зі світом, руйнуються і, попри дивовижну ригідність уявлень про жінку, притаманних XIX століттю, у дійсності вони все ж розхитуються і філософи це відчують. [р. 65]

Ж. Фрес підкреслює перехідний характер ґендерного світогляду цієї епохи, адже в останньому відбивається усвідомлення масштабу історичних змін, а відтак це усвідомлення проектується на стосунки між статями. Емансипація жінок постає *можливою*, активізується критична філософська рефлексія з приводу відмінності статей.

Нове узяття під сумнів нерівності статей впливає з того ж постулату нової ери, на якому ґрунтується свобода індивіда й автономія суб'єкта. Чоловік і жінка є істотами, обдарованими смыслом (*raison*), в зв'язку з чим передбачається (або ж, навпаки, заперчується), що вони потенційно є суб'єктами.

Прийнявши ідею автономного індивідуального суб'єкта доводиться по-новому ставити питання про зв'язок між чоловіком і жінкою й між тілом і розумом в представників кожної з цих статей.

Ж. Фрес виокремлює три світоглядні підвалини, якими обґрунтовувалась нерівність статей: 1) ідея сім'ї як втілення шлюбу і першоклітини суспільства; 2) інтерпретація необхідності збереження людського роду як кінцевої мети життя кожної людини; 3) розуміння праці й свободи як необхідних атрибутів власності. Нове загострення дискусій щодо емансипації та її реальних перспектив постає, на думку французької дослідниці, неунікненним наслідком появи індивідуального суб'єкта. Але питання про стосунки між чоловіками й жінками як суб'єктами розв'язувалось в межах діаметрально протилежних підходів, один з яких орієнтувався на стосунки миру й гармонії, другий – на стосунки конфлікту, війни. В межах обох підходів надзвичайної важливості набула проблема сутності кохання, яку, наприклад, Фіхте визначив як одну з найзлободенніших [pp. 66–67].

### *Сім'я, суб'єкт і статевий розподіл світу*

На початку XIX ст. продовжуються розпочаті ще в роки Французької революції дискусії про природу шлюбу: чи є він юридичним стосунком, отже, ким є жінка: суб'єктом права чи залежною істотою, природно підпорядкованою чоловікові? Ж. Фрес констатує

розбіжність у поглядах Фіхте, Канта й Гегеля на цю проблему [р. 68].

Фіхте вважав шлюб не юридичною, а «природною і моральною асоціацією», тому він не може шляхом «простої дедукції» видобуватись з природного права. Якщо така дедукція все ж має місце, то це пояснюється виключно зовнішніми потребами. Заснований на статевому інстинкті, шлюб породжує кохання, тобто зв'язок двох осіб, в якому переплетені одне з одним природа і розум. Шлюб, таким чином, передує законові, понад те, за словами Ж. Фрес, саме шлюб «створює простір юридичного». Таким чином жінка, за Фіхте, «вільно підкоряється» чоловікові ще до виникнення будь-якого закону.

Кант запропонував тлумачення шлюбу саме як юридичного контракту, а не інстинктивно зумовленого союзу статей: адже чоловік і дружина мають обопільне право на тіло партнера, тобто йдеться про стосунки, який неможливо зрозуміти через поняття юридичної обопільності [р. 69].

До цього додається закон, який приписує чоловікові віддавати накази, жінці – підкорятись їм [р. 69].

Гегель оцінив кантівську теорію як «жахливу», протиставивши їй концепцію шлюбу як «безпосереднього морального факту», «в якому природне життя перетворюється на духовну єдність і свідоме кохання.

Шлюб – не [природно-інстинктивний] союз і не контракт, він є, за Гегелем, перш за все моральним зв'язком. Правовий статус виникає в момент розпаду сім'ї, коли кожен з її членів стає незалежною особою. Створення ж сім'ї – це «моральна дія», а тому шлюб не слід розглядати і як природно-інстинктивну єдність двох індивідів.

За всіх розбіжностей стосовно розуміння статевої природи і співвідношення морального і правового в шлюбі, ці концепції об'єднує визнання справедливості підлеглого статусу жінки. При цьому Кант і Фіхте визнавали жінку й чоловіка як рівних в усіх аспектах, однаковою мірою обдарованих розумом істот. Наприклад, Кант саме на цих свободі й рівності засновує юридичний характер шлюбу, оскільки для укладення угоди потребується повна правоздатність сторін, що її укладають [р. 70]. Так, в *Антропології* він пише, що підпорядкування жінки потребам продовження роду, перетворення цих потреб на єдину мету її життя,

так само, як і підлеглий статус у сім'ї та залежність від чоловіка, не лише не суперечать ідеї рівності й однакової свободи представників різних статей як людських істот, а, навпаки, спираються на цю ідею як на своє підґрунтя. Фіхте взагалі визначав «гідність» жінки як її свідоме присвячення себе потребам роду, як свідоме перетворення на знаряддя: «гідність» забороняє жінці вважати саму себе своєю власною метою, жінка має свідомо стати «засобом» для чоловіка, не вимагаючи при цьому аналогічного самозречення від нього [р. 71].

В цьому ж стилі розв'язується й проблема участі жінок в суспільному чи державному житті. Така участь недоцільна як за Кантом, так і за Фіхте; останній стверджував: жінки безумовно є «співгромадянками», проте повинні делегувати свої громадянські права й обов'язки чоловікам як своїм представникам.

Гегель розробив діалектичну концепцію приватного і публічного, в межах якої жінці залишається суто приватна сфера: сім'я і створення тих звичаїв і норм, які складають основу моральності. Тут йдеться про особливу «раціональність», відмінну від тієї, що визначає царини «держави, науки і праці». Це розрізнення законів держави (що асоціюються з чоловічим) і законів сімейного благочестя (асоційованих з жіночим) Гегель пояснює через образ Антігони [р. 72].

Універсальність чоловіка як громадянина і одиничність його бажання не зливаються між собою, оскільки чоловік має доступ як до приватного, так і до публічного.

Жінці ж доступна лише універсальність її сімейного статусу, аж ніяк не одиничність її бажання. Отже, громадянська спільнота виявляється побудованою на пригнобленні жіночого, яке, втім, не може бути витісненим остаточно, в Гегеля жіноче постає як «вічна іронія спільноти» [р. 73].

На думку Ж. Фрес, відмінність між статтями є одним з істотних уявлень метафізики XIX століття, а, можливо, однією з її фундаментальних метафор. Адже ця метафізика, переймаючись проблемою конфлікту протилежностей і його розв'язання у єдності, просто не могла пройти повз протилежність статей, яка відпочатково постає суто природним феноменом і тому має долатися у якомусь вищому синтезові [р. 74].

Цілковито протилежну позицію обстоювали ні-

мецькі романтики. Зокрема Ф. Шлегель гостро ставив питання про жіноче задоволення (як тілесне, так і духовне), підважуючи тогочасну нормативність у цій царині і викриваючи передсуди щодо шлюбу і несхильності жінок до інтелектуальних занять. Розвиваючи цей підхід Ф. Шлейєрмахер у 1800 р. проголосив, що жінка «незалежна від обмежень, пов'язаних зі статтю». С. Кіркегор, сорок років по тому, засудить цю «реабілітацію плоті» як прояв імморалізму та іррегулярності. Романтики руйнували давню метафізику спеціалізації статей, вибудованої довкола опозиції «тіло – дух». Проголошення статі чимось зовнішнім, відмінним від суто природного, не могло не спричинити скандалу [р. 75].

У Франції такий самий скандал спричинили праці Шарля Фур'є, які до 1830 року не були відомі широкому загалові. Згодом саме вони стали джерелом усіх майбутніх теорій визволення жінок. Думка Фур'є орієнтована головним чином не на рівність, а на свободу, не на емансипацію, а на звільнення. Його вихідний пункт – не права людини і не договірна природа суспільства як захисника сучасного індивіда. Адже вирішальне значення мають речі, що реалізуються по той бік прав людини: передовсім економіка і, безумовно, право на працю [р. 76].

Гноблення і приниження жінок як відмінна риса цивілізації знаходить концентрований вираз у шлюбі, який стане предметом гострої критики в Фур'є. Перш, ніж узятися до морального викриття цього явища і пов'язаних з ним передсудів, відображених у сучасних нравах, він звертає увагу на його меркантильне значення, на його економічні підвалини (гроші й власність). В цьому Фур'є – глибокий новатор, що згодом буде визнано Карлом Марксом. Фур'є ніколи не втрачав нагоди для викриття філософів, «які звертаються до досліджень сімейного ладу лише для того, аби ще міцніше закувати слабку стать у його кайдани» [рр. 76–77].

Концепцію Фур'є побудовано на тезі про те, що жінка – це передовсім людський індивід, отже її свобода – це свобода індивіда, свобода здорового змагання з чоловіком. Зв'язок між статями не ототожнюється зі шлюбом і сім'єю, його справжнє підґрунтя – пристрасна притягальність і спонтанний імпульс. Мірою прогресу людства Фур'є проголошує звільнення жінки. На думку Ж. Фрес, ця констатація є вельми акту-

альною для епохи, що настала після Великої французької революції; йдеться про реальність, позначену глибокою суперечністю між фактичним виключенням жінок із суспільно-політичного життя і *теоретичною можливістю* їхнього долучення до цього життя [р. 77].

Ця суперечність наочно відображена в працях англійських філософів першої половини XIX ст. Наприклад, Д. Бентам розв'язує проблему відлучення жінок від громадянських прав, звертаючись до принципу представництва: демократія не повинна бути безпосередньою, інтереси багатьох осіб має представляти одна особа. Тому, оскільки жінки природно підпорядковані чоловікам, їх слід радше позбавити доступу до політичних прав, ніж надати ці права. Джеймс Міл, батько Дж. С. Міла, на відміну від Бентама, взагалі не виявляє тут жодних вагань: оскільки інтерес жінки (як і дитини) включено в інтерес чоловіка, жінкам не слід надавати окремого права голосу. Проте все ж не слід говорити про повну одностайність серед англійських філософів [р. 78], як і про те, що підхід, заснований на поняттях користі й інтересу, завжди має висновком заперчення політичної рівності статей. Так, Вільям Томсон, друг Бентама і Оуена, дійшов зовсім інших висновків, що промовисто засвідчується самою назвою його праці: *Скарга однієї половини людського роду, жінок, супроти зазіхань іншої половини, чоловіків, на те, щоб тримати їх у політичному, а, отже, в громадському і домашньому рабстві* [р. 79].

### *Кохання, конфлікт і метафізика статі*

В XIX ст. проблема емансипації отримує різноманітні філософські розв'язання, спільною рисою яких можна визнати позиціонування щодо феміністського руху, який на той час вже став суспільною реальністю. Ж. Фрес також зазначає, що твори С. Кіркегора, А. Шопенгауера і О. Конта несуть на собі яскравий відбиток статевої приналежності своїх авторів; остання взагалі істотно визначає філософське запитування цієї доби. Адже за часів, коли «гегелівський абсолютизм» поступається місцем екзистенційно орієнтованим формам філософування, автори починають висловлюватись не лише як представники людства в цілому, вони

підкреслюють власну суб'єктивність, індивідуальність, власну позицію у стосунку між статтями. До того ж, проблематика, пов'язана з останнім переживає злет популярності. Так, Кіркегор вельми часто звертається до тем кохання, шлюбу, подружнього життя, а Шопенгауер висловлює здивування [р. 80] тим, що ці предмети завжди привертали до себе увагу поетів, і «ніколи досі» – філософів.

Ж. Фрес відзначає дві відмінних риси шопенгауерівської філософії: «метафізику кохання» як теоретичну оболонку його ідей і мізогінію внутрішнього принципу цієї метафізики, побудованої на тезі про природний характер зв'язку між статтями, що має за мету продовження роду. Кожна стаття має своє особливе призначення, а кохання – це маска сексуального інстинкту, «хитрість», виявлювана природою у досягненні власних цілей. На відміну від переважної більшості філософів, Шопенгауер вважає спадковою здатністю чоловіків не інтелект, а волю, оскільки воля посідає центральне місце в його метафізичній концепції; інтелект, утворення минуле і смертне, проголошується відмінною рисою жінок [рр. 81–82]. Тому шопенгауерівську «інтелектуалізацію» жінки аж ніяк не слід вважати компліментом. Міркування «природності» приводять Шопенгауера до заперечення юридичної інтерпретації рівності статей, що постає як своєрідне завершення його мізогіністського дискурсу [р. 83].

Новаторство Кіркегора, на думку Ж. Фрес, полягає у побудові філософського дискурсу як принципово суб'єктивного утворення, як розгортання індивідуальних досвідів, індивідуальних «історій». Кіркегор піддає критиці романтичну концепцію кохання, заснованого на чуттєвості. Ця концепція, що власне й є джерелом хибного, на думку данського мислителя, прагнення до емансипації, є ілюзорною, оскільки намагається ігнорувати фундаментальний внесок християнства у нашу цивілізацію, зокрема християнське розуміння глибоко внутрішнього зв'язку між тілом і духом. Отже, кохання, за Кіркегором, може виявляти себе в естетичному, етичному і релігійному планах, пов'язаних відповідно з миттєвістю, часом і вічністю [рр. 84–85].

Оскільки відмінність між чоловіком і жінкою осягається в модусі бажання, вона є мінливою і неоднозначною як саме бажання: йдеться про неможливість



чіткого й однозначного розрізнення рис суто жіночих і рис чоловічих, тобто – про вихідну бісексуальність людської істоти. До того ж, на думку Кіркегора, спокуса передбачає обопільну свободу, а володіння іншим – визнання останнім чиягось права на таке володіння.

Втім, на думку Ж. Фрес, кіркегорівська діалектика не зводить жінку лише до її репродуктивної ролі, виживання роду – лише одна з численних цілей шлюбу. Жінка, за Кіркегором, є радше

[...] «мрією чоловіка», «досконалістю в недосконалої», вона є природою, видимістю, непосредністю [...] усім тим, що заважає чоловікові перебувати в непосредному стосунку з абсолютним [...] Відмінність статей передбачає наявність Іншого, і позаяк чоловік є суб'єктом філософського дискурсу, то об'єктом останнього, Іншим, буде за необхідністю жінка [р. 86].

Кіркегорівська концепція витлумачує жінку як засіб розуміння скінченного, а чоловіка – як прагнення до нескінченного [р. 86].

Відмінність статей є, на думку Ж. Фрес, істотним пунктом критики метафізики, здійснюваної Л. Фейєрбахом і О. Контом. Фейєрбахівська критика християнських уявлень про людину є значною мірою критикою уявлень про індивіда у собі як асексуальну і завершену для себе істоту. З надання значущості статевій компоненті людської істоти за необхідністю випливає реабілітація тіла, проголошення його «підвалиною» особистості [рр. 87–88].

За Ж. Фрес, Фейєрбах

[...] повертається до традиційної опозиції чоловічого і жіночого, активного і пасивного, думки і почуттєвої інтуїції, але робить він це головним чином аби показати, у чому відмінності не можуть існувати, не поєднуючись і не доповнюючи одна одну в перспективі майбутньої гармонії. Думка про статтеву двоїстість береться у її повноті, коли свобода кожної зі статей видається обмеженою через чітко регламентовану гру [р. 89].

В О. Конта теза про взаємодоповнюваність статей та їхня «ієрархія» отримує біологічну інтерпретацію. Ж. Фрес принагідно зазначає, що саме 40-ві роки XIX ст. є роками перетворення біології на справжню науку. Отже, за Контом, нездоланна природна необхідність

зумовлює переважання афективності в жінці й інтелекту – в чоловікові [р. 89].

За Контом, жінки перебувають у стані «радикального дитинства», вони належать сім'ї і родинному життю, заснованим на ієрархії статей; вони не рівні чоловікам, а є лише їхніми супутницями.

Втім, з настанням ери позитивізму в жінок з'явиться нова функція, функція помічниць у духовній сфері, адже вони відіграватимуть визначну роль в позитивістській релігії, яка має заступити християнство [р. 90].

Конт відтворює чи не всі традиційні патріархальні стереотипи щодо жінок: апологія шлюбу, принцип повного виключення жінок з суспільного життя і задоволення від того, що це «рятівне виключення» втілене у дійсність, вдячність Мольєрові, який добре знав, чим слід обмежувати освіту жінок (натяк на мольєрівські комедії *Вчені жінки* і *Сміховинні манірниця*), витлумачення фемінізму, який у першій пол. XIX ст. лише зароджувався, як прояву «смути», що не має майбутнього.

### Алфавітний перелік\*

видань, що цитуються у реферованому нами розділі книги  
*Женев'єви Фрес Жінки та їхня історія*

**Бентам Д.** *Конституційний кодекс*, 1830.

**Гегель Г.В.Ф.** *Феноменологія духа*, 1807.

**Гегель Г.В.Ф.** *Енциклопедія філософських наук*, 1817.

**Гегель Г.В.Ф.** *Принципи філософії права*, 1821.

**Кабаніс П.Ж.Ж.** *Доповіді про фізичне й моральне в людині*, 1802.

**Кант І.** *Метафізика нравів*, 1796.

**Кант І.** *Антропологія з прагматичної точки зору*, 1798.

**Кіркєгор С.** *Або – або*, 1843.

**Конт О.** *Позитивна політична система*, 1851–1854.

\* В реферованому Розділі Ж. Фрес відзначає низку праць мислителів XIX століття, наводячи лише прізвище автора, назву твору і рік видання (іноді, як-от у випадку з Марксовими рукописами, рік створення); тому, для зручності читачів, я подаю перелік цих праць в українському перекладі. Твори одного й того ж автора розташовано за хронологією.

- Конт О.** *Позитивістська катехеза*, 1909.
- Міл Джеймс** *Про уряд* (стаття з Британської енциклопедії), 1820.
- Міл Д.С.** *Звільнення жінок* (у співавторстві з Гаріет Тейлор), 1851.
- Міл Д.С.** *Пригноблення жінки*, 1869.
- Міл Д.С.** *Неопубліковані листи до О. Конта*, 1889.
- Сакретан Ш.** *Право жінки*, 1886.
- Томпсон В.** *Скарга однієї половини людського роду, жінок, супроти зазіхань іншої половини, чоловіків, на те, щоб тримати їх у політичному, а, отже, в громадському і домашньому рабстві*, 1825.
- Фіхте Й.Г.** *Підвалини природного права згідно принципів науковчення*, 1796–1797.
- Шлейєрмахер Ф.** *Конфіденційні листи з приводу Лусінди*, 1800.
- Шлегель Ф.** *Лусінда*, 1799.
- Шлегель Ф.** *Про філософію* (До Доротеї), 1799.
- Шопенгауер А.** *Світ як воля і уявлення*, 1819.
- Шопенгауер А.** *Parerga et Paralipomena*, 1850.

Матеріали прийнято до друку 22. 10. 2002

*Продовження див. у наступному числі часопису.*